

Skilsmisesager blandt Lolland og Falsters landbefolkning i 1700-tallet

I 1700-tallets Danmark var skilsmisse forholdsvis sjældent. Kirkens indflydelse på lovgivningen gjorde, at skilsmisse kun kunne accepteres i særlige tilfælde, og det var ofte en langvarig proces at blive skilt, især hvis den ene part var deserteret. Dette skabte ofte store problemer for den fattige landbefolkning, hvor ægteskabet i høj grad var en økonomisk nødvendighed.

Indledning

»Fast nu 13 samfulde år haver jeg fattige kvinde været i min mands Hans Andersen Skeels hus ikke anderledes end i en løves hule eller en leopards bolig så umenneskelig grum og tyrannisk haver han ført sig op imod mig«.¹

Således indledte Else Christense i 1727 sit skriftlige vidnesbyrd i skilsmisesagen mod sin utro og voldelige ægtemand. Dengang, som nu, var skilsmisse en alvorlig sag, som fik store konsekvenser for de involverede parter og deres omgivelser. Foruden de følelsesmæssige konsekvenser var der store sociale og økonomiske følger. Ikke mindst i de tilfælde, hvor der også var børn at tage hensyn til. Sagen om Else Christense kendes fra Lolland-Falsters tamperretssager, som i denne artikel skal underkastes en nærmere undersøgelse.

Jeg vil overordnet sætte fokus på ægteskab, og især skilsmisse, i den jævne landbefolkning i 1700-tallet. Samtidig vil jeg undersøge, hvorvidt mænd og kvinder var stillet lige i skilsmisesager ud fra en tese om, at kønsmæssige faktorer, herunder juridiske, økonomiske og sociale forskelle mellem kønnene, havde indflydelse på skilsmisseårsagen.

Traditionelt havde staten og kirken forsøgt at regulere den udenomsægteskabelige seksualitet og dermed også ægteskabet gennem lovgivningen. Jeg vil undersøge, hvilke bevæggrunde staten og kirken havde for at regulere den udenomsægteskabelige seksualitet. Efter Reformationen var der sket en gradvis magtfor skydning mellem kirken og staten. Kirken havde traditionelt haft stor indflydelse på ægteskabs- og sædelighedslovgivningen og havde ret til at dømme i ægteskabssager. Men den blev gradvist trængt ud på et sidespor og mistede sin indflydelse, efterhånden som staten overtog dens opgaver.

Skilsmisesagerne blev behandlet ved de såkaldte tamperretter, som udelukkende beskæftigede sig med sager, der angik ægteskabet. Jeg har som sagt valgt at beskæftige mig med skilsmisesager ved Tamperretten for Lolland-Falster Stift i 1700-tallet. For at kunne analysere de udvalgte skilsmisesager

er det nødvendigt først at forholde sig til tamperretternes opståen og funktionsmåde samt periodens syn på og lovgivning om ægteskab og skilsmisse.

Tamperretten

Efter Reformationen i 1536 opfattedes ægteskabet ikke længere som et ubrydeligt sakramente, og landet fik brug for en verdslig ægteskabslovgivning samt en verdslig retsinstans, der kunne dømme i ægteskabssagerne. Christian 3.s kirkeordinans fra 1537 bestemte, at ægteskabssagerne skulle høre direkte under kongen eller den stedlige lensmand. I købstæderne under borgmester og råd. Allerede fem år senere, i 1542, oprettedes dog tamperretterne, hvor medlemmer af domkapitlerne fik en central funktion. Hermed fik kirken igen indflydelse på ægteskabssagerne, men det hele foregik dog stadig i statsligt regi. Ifølge Ribeartiklerne skulle en tamperret indrettes i hvert stift, »*efterdi der findes stor usikkerhed i ægteskabs- og horesager*«. Tamperretten trådte sammen fire gange om året på de såkaldte qvatemperdage (på dansk: tamperdage), som oprindeligt var katolske fastedage. Heraf kom retsinstansens navn, tamperretten. De relativt få retsmøder om året samt det, at der kun var en enkelt tamperret i hvert stift, gjorde sagsgangen besværlig og langstrakt, hvilket førte til tamperretternes nedlæggelse i 1797. Herefter blev ægteskabssagerne i stedet ført ved det by-, herreds- eller birketing, hvor den anklagede boede.²

Retssystemet i 16- og 1700-tallets Danmark var indrettet således, at man bestræbte sig på at have en så ensartet domspraksis som muligt. Retssystemet bestod af tre instanser, som varierede alt efter land og by. Første instans bestod af herreds-, birke- og byting. Anden instans var landsting, i købstæderne magistraten. Tredje og højeste instans var Højesteret, hvor man førte straffesager og appelsager, der angik en persons ære eller ægteskab. De første to instanser kunne også bestå af forskellige specialretter med personel, som havde særlige kompetencer inden for et bestemt område.³ Et eksempel på en sådan retsinstans var tamperretten, der udelukkende behandlede ægteskabs- og skilsmissesager.

Hvert stift havde sin egen tamperretsdomstol, der i 1700-tallet som hovedregel bestod af stiftamtmanden, biskoppen og domkapitlet. Stiftamtmanden var rettens formelle leder, men i praksis var det biskoppen, der ledede retsforhandlingerne og sammen med de andre gejstlige var fagligt ansvarlig. Hermed var det reelt kirken, som stod for retsudøvelsen.⁴

Tamperretten kunne i henhold til Danske Lov dømme om følgende: Hvorvidt der forelå en juridisk bindende trolovelse, om ophævelse af trolovelse, om ophævelse af ægteskab og om tilladelse til et nyt giftermål. Loven blev fulgt til punkt og prikke, og alle formaliteter skulle være i orden, før der blev afsagt dom. Sager udsattes ofte på grund af manglende dokumentation. Det var således en omstændelig proces at blive skilt ved tamperretten.⁵

Figur 1. Tamperretsmøde i København. Selv om Stiftamtmanden formelt var rettens øverste leder, dominerede kirkens folk blandt dommerne. Kobberstik fra 1774. Foto: Det Kongelige Bibliotek.

Første skridt i processen var at udtage en stævning, som skulle forkyndes for den anklagede af to stævningsmænd. Hvis den anklagede var forsvundet, skulle stævningen oplæses på lands- og herredstinget mindst seks uger før retssagen. Hvis det drejede sig om andre anklager end desertion, var otte dage tilstrækkeligt. Det var vigtigt at få det formelle på plads, så den tiltalte ikke kunne undskylde sig med ikke at have fået »lovlig Kald og Varsel«. Hvis en stævnet person udeblev fra retssagen, uden at kunne bevise lovligt forfald, kunne sagen føres videre uden den anklagedes tilstedeværelse, hvilket især var relevant i desertionssager.⁶

Begge parter skulle fremlægge en vandelsattest fra deres sognepræst for at klarlægge, om der var skyld på begge sider, for så var det ikke muligt at få en skilsmisdom. Anklagen blev som regel underbygget med tingsvidner. Dommen endte med en erklæring om, hvorvidt de pågældende måtte indgå nyt ægteskab. Ønskede man at appellere dommen, skulle det ske til Højesteret inden ét år efter domsafsigelsen.⁷

Tamperretternes domspraksis var ensartet gennem hele perioden, indtil dens nedlæggelse i 1797. Kun få sager blev afgjort på under et år, eftersom man krævede omfattende dokumentation, som skulle godkendes. Riisings undersøgelser af tamperretsprotokoller fra Fyn, Ålborg og Lolland-Falster viser, at det

fortrinsvis var jævne mennesker og fattigfolk, der blev skilt ved dom. Tamperretten frekventeredes således af en relativt homogen socialgruppe.⁸

De fleste tamperretssager i denne undersøgelse handlede om hor eller desertion. Man kan se en tendens til, at kvinder i højere grad end mænd søgte skilsmisse på grund af desertion, og til at mænd i højere grad end kvinder søgte om skilsmisse på grund af hor. Andre skilsmisseårsager, som lå uden for lovgrundlaget, benyttedes mere som yderligere argumentation for at opløse ægteskabet end egentlige skilsmissegrunde i sig selv.

Tamperretssagerne indeholder en stævning, vandelsattester og eventuelt skriftlige vidnesbyrd fra begge parter samt vidneafhøringer eller attester fra vidner. Desuden også dokumentation for kongelige bevillinger af økonomisk art og som regel en sags gennemgang. Dertil findes i tamperretsprotokollen en kort gennemgang af sagen samt en dom. Sagernes omfangsrige dokumentation bærer tydeligt præg af, at domstolene i 1700-tallet benyttede sig af den akkusatriske procesform, hvor det var op til de implicerede parter selv at føre sagen, tilvejebringe bevismateriale og afhøre vidner. Dommeren vurderede således udelukkende sagen ud fra de beviser, der blev fremlagt af parterne.⁹

Luthers syn på ægteskabet

Luthers ægteskabssyn dannede baggrunden for udviklingen i synet på ægteskabet fra Reformationen og helt frem til vor tid. Luther priste ægteskabet som det kristne livs idealtilstand. Ifølge Skabelsesberetningen havde Gud skabt ægteskabet, for at mennesket skulle formere sig, og ægteskabet var derfor den eneste legitime ramme om det seksuelle samliv. Sex uden for ægteskabet var en synd, som tilkendegav, at man ikke ville leve efter Guds vilje. Manden og Kvinden blev, ifølge Bibelen, gennem det seksuelle samkvem i ægteskabet ét kød og kunne derefter ikke skilles igen. Det var den gensidige aftale om at leve sammen i troskab samt den seksuelle fuldbyrdelse af denne aftale, der var afgørende i forhold til Gud, ikke selve den kirkelige vielse. Ægteskabets funktion var altså både at sikre slægtens videreførelse og hindre utugt, hvilket i høj grad også var i statens interesse, eftersom udenomsægteskabelig seksualitet betragtedes som en trussel mod samfundet, da det blandt andet gav problemer med forsørgelse af uægte børn. Luther anså hor, desertion og manglende vilje eller evne til seksuelt samkvem som gyldige skilsmissegrunde. Hertil kom det at forhindre sin ægtefælle i at leve på kristen vis. Hor var dog den centrale skilsmissegrund. Således satte Luther også lighedstegn mellem desertion og hor, idet han antog, at den bortrømte ægtefælle var utro. Luther lagde altså særlig vægt på det seksuelle aspekt af ægteskabet. Der var således både religiøse og verdslige argumenter for den strenge sædelighedslovgivning i 16- og 1700-tallets Danmark, som med al magt forsøgte at holde seksualiteten inden for ægteskabets rammer. Kun ægteskabet kunne sikre de frem-

tidige generationer en god og stabil opvækst. Kvinden skulle være sin mand underdanig, mens manden skulle beskytte kvinden og elske hende som sig selv. Kærlighed var således en pligt. Både staten og kirken anså dermed ægteskabet for at være den grundsten, som skulle sikre et stabilt samfund uden udenomsægteskabelig seksualitet.¹⁰ I skilsmisssagerne får vi, gennem parternes brud på de fremherskende religiøse normer, et indblik i, hvordan Luthers ægteskabssyn gennemsyrede samfundets og de enkelte parter opfattelse af ægteskabet.

Tamperretssagerne som kilde

I min undersøgelse har jeg arbejdet med ti udvalgte skilsmisssager fra perioden 1702-1797. Selektionen er foretaget på baggrund af to kriterier. Først og fremmest et grundlæggende ønske om at finde nogle, efter min vurdering, relativt typiske sager til belysning af nogle generelle træk ved skilsmisssagerne. For det andet nogle mere specielle sager, som kan belyse nogle mere atypiske, men alligevel vigtige aspekter af skilsmisseproblematikken. Jeg har fundet det forsvarligt at koncentrere mig om sager fra et udvalgt, afgrænset område af Danmark, da en tidligere undersøgelse viser, at sagsbehandlingen var ensartet i hele landet på områder, hvor loven var entydig.¹¹ Kildematerialet fra Lolland-Falster er valgt, fordi der her er bevaret sager fra hele perioden.

Tamperretssagerne rummer informationer om både retslige og socio-økonomiske forhold. Således tegner de indirekte et billede af den bagvedliggende samfundsstruktur, fortrinsvis på landet, og til dels de kønsmæssige normer, som var fremherskende i tiden. Billedet er dog langt fra fuldstændigt, og retsmaterialet kan ikke betragtes som en direkte afspejling af virkeligheden, idet der som hovedregel kun blev fremdraget forhold, der havde betydning for skilsmisssagen. Det er dog muligt gennem parternes personlige vidnesbyrd, at uddrage, hvilke argumenter der blev fremdraget i en skilsmisssag, samt hvordan kønnene agerede i forhold til hinanden. Samtidig giver selve skilsmisseårsagerne og de økonomiske aspekter i sagerne brugbare informationer til at belyse kønsperspektivet.

Tamperretssagerne kan bruges som landbohistorisk kilde, fordi de implicerede parter var landboer og deres beskrivelser repræsenterer den hverdag, de levede i. Gennem de personlige vidnesbyrd og vandelsattesterne får vi, på både godt og ondt, et indblik i, hvordan livet udfoldede sig i de små landsbyer og landsteder i 1700-tallet. Landsbyfællesskabet var tæt, og det var således ofte naboer og venner, der optrådte som vidner i retssagerne, og i flere tilfælde også havde taget den utro ægtefælle på fersk gerning eller lagt øre til ægteskabelige skænderier. Landbefolkningen levede tæt sammen med den konsekvens, at folk ikke havde meget privatliv. Enhver havde pligt til at holde sin sti ren for ikke at forstyrre hverken den religiøse eller offentlige orden. Kontrollen med land-

befolkningen blev først og fremmest varetaget af sognepræsten, som udøvede kirketugt samt nogle gange forsøgte at mægle mellem parterne. I flere tilfælde anbefalede sognepræsten dog også parterne at blive skilt, da de uforligelige ægteskaber »afstedkom viden forargelse« i menigheden, som måtte være vidne til både druk, hor, vold og skænderier.¹² Tamperretssagerne giver således indblik i sider af livet i det gamle landbosamfund, som andre typer af kilder ofte er tavse om.

Ægteskabslovgivningen i Danske Lov

Kong Christian 5.s Danske Lov af 1683 var et produkt af Enevældens magtforhold og ideologi. Kongen, som efter Reformationen var blevet kirkens overhoved, blev betragtet som indsat af Gud. Derfor var han forpligtet til, blandt andet gennem lovgivningen, at sørge for, at Bibelens ord blev overholdt i Danmark, så ikke Guds vrede blev nedkaldt over landet. Man troede, at hvis den enkelte indbygger syndede, ville befolkningen blive straffet kollektivt. Derfor havde kirken stor indflydelse på strafferetslovgivningen og virkede legitimerende på den politiske magtanvendelse. Koblingen mellem religion og politik var således meget tæt. Vurderingen af hvilke handlinger, der var strafbare, og straffens form og længde var tydeligvis inspireret af eller direkte hentet fra Bibelen. Lovene om ægteskab fandtes i Danske Lovs 3. bog *Om Egteskab*.¹³

Indtil begyndelsen af 1800-tallet blev udenomsægteskabelig seksualitet betragtet som en kriminel og strafbar handling af staten og kirken, som i fællesskab gennem lovgivningen søgte at regulere denne uønskede seksualitet. Det skete på baggrund af Dekalogens sjette bud: »Du må ikke bedrive hor«, som vidnede om, at ægteskabet som samfundsorden var indstiftet af Gud og således ikke måtte krænkes. Man anså fra statens og kirkens side den udenomsægteskabelige seksualitet for at være en trussel mod samfundsordenen, da det kunne resultere i børn og forældre, som kom til at stå uden for den sociale orden og dermed blev en byrde for samfundet. Gennem trusler om strenge straffe, forsøgte man altså at regulere seksualiteten til udelukkende at høre ægteskabet til.¹⁴ Den udenomsægteskabelige seksualitet var således et brud både på Guds og samfundets love.

Skilsmisellovgivningen

I Ægteskabsordinansen af 1582 var de eneste legitime årsager til skilsmisse hor, desertion og impotens, og det var påkrævet ved lov, at sagerne skulle behandles ved en domstol. Disse bestemmelser videreførtes i Danske Lov 1683.¹⁵

I sager om hor var det vigtigt, at sagsøgeren kunne bevise, at han/hun havde ført et ordentligt levned – det vil sige ikke havde begået hor – og dermed ikke selv var årsag til ægtefællens utroskab. Hvis den anklagende part selv var skyldig

i hor, var skilsmisse ikke mulig. Hvis den ene part bevisligt bedrede sin opførelse, mens den anden blev »*varagtig i sit syndige Levnet*«, var det tilladt den, som havde bedret sig, at få skilsmisse. I tilfælde af, at en mand erfarede, at hans hustru havde begået hor, og han derefter gik i seng med hende, havde han forbrudt sin tiltaleret mod hende. Ægteskabeligt samkvem efter begået hor symboliserede, at man havde tilgivet og forsonet sig med sin ægtefælle og ønskede at fortsætte ægteskabet. Efter skilsmissen havde den ægtefælle, som havde gjort sig skyldig i hor, ikke lov til at gifte sig igen uden kongelig bevilning. Dette kunne dog først ske efter tre år og ved attestering af et ærligt og kristeligt levned. Den uskyldige part stod det frit for at gifte sig igen straks efter skilsmissen.¹⁶

I tilfælde af desertion uden ægtefællens samtykke måtte den efterladte vente tre år og derefter fremlægge bevis for ægtefællens desertion, og at han/hun ikke selv var årsag til den, samt fremlægge et godt skudsmål for sig selv. Disse beviser kom i form af vidneudsagn fra præsten eller andre folk i det pågældende sogn. Hvis ægtefællens fravær skyldtes handelsrejser eller krigstjeneste, måtte den efterladte vente hele syv år, før der kunne føres skilsmissesag. I tilfælde af fangenskab var skilsmisse ikke mulig. Hvis den efterladte havde giftet sig igen, og den første ægtefælle dukkede op, skulle han/hun forlade den nye ægtefælle til fordel for den hjemvendte.¹⁷

Den tredje skilsmissegrund, impotens, »*naar nogen er Ubequem til Egteskab*«, kunne dække over mange ting. Da lovgivningen var kønsneutral, vedrørte den sandsynligvis både mænd og kvinders impotens og skal derfor forstås bredt, som »*unddragelse af seksuelt samliv enten på grund af sygdom eller af andre årsager*«. ¹⁸ Hvis man havde kendt til impotensen allerede før brylluppet, skulle ægteparret prøve at søge hjælp i tre år, og hvis det ikke hjalp, kunne de ansøge om skilsmisse. Hvis impotensen derimod først var opstået efter brylluppet, var skilsmisse ikke mulig. Dette hang nøje sammen med Luthers opfattelse af, at et ægteskab, der ikke var fuldbyrdet, kunne opløses ved skilsmisse – var ægteskabet derimod en gang for alle blevet fuldbyrdet ved samleje, kunne det ikke senere opløses som følge af impotens. Til gengæld kunne ægteskabet opløses ved skilsmisse, hvis den ene ægtefælle bevidst nægtede seksuelt samkvem.¹⁹ Det har ikke været muligt at finde en eneste tamperretssag fra Lolland-Falsters Stiftamt, hvor skilsmisseårsagen var impotens. Man må derfor formode, at den slags sager hørte til sjældenhederne.

Ved Reformationen i 1536 indførtes muligheden for skilsmisse, mens muligheden for separation forsvandt, da det ikke lå i tråd med det lutherske ægteskabssyn. Derfor indeholder hverken Ægteskabsordinansen 1582 eller Danske Lov 1683 bestemmelser om separation. Midt i 1700-tallet var separation derfor kun muligt via kongelig bevilling.²⁰

Det er et gennemgående træk i lovgivningen, at sagsøgeren skulle kunne dokumentere at have ført et rent og kristeligt levned, således at det var muligt at finde en uskyldig og skyldig part i årsagen til skilsmissem. Kun den uskyldige part kunne få lov at indgå nyt ægteskab efter skilsmissem. Denne dokumentation foregik gennem attester fra den lokale sognepræst og vidneudsagn fra lokalbefolkningen. Kvinder betragtedes ifølge loven som juridisk umyndige, og både gifte og ugifte kvinder skulle derfor repræsenteres af værger (mænd). Den eneste undtagelse var sager, der angik kvindens eller hendes mands eller børns ære eller liv. Hermed måtte kvinder principielt repræsentere sig selv i skilsmissem. Kvinder og mænd havde således, juridisk set, lige muligheder for at anlægge en skilsmissem. I alle de sager, der indgår i denne undersøgelse, blev begge parter repræsenteret af prokuratorer.²¹

Hor

Hor var en hyppig årsag til skilsmisse. Tre af de ti undersøgte skilsmissem fra Lolland-Falster har hor som årsag. Undersøgelser fra Norge viser, at horsagerne udgjorde ca. 25 % af sagsmængden, og at næsten to tredjedele af horsagerne rejstes af mænd. Sagerne fra Lolland-Falster er indbyrdes meget forskellige, men fælles for dem er, at der findes håndfaste beviser for ægteskabsbruddet i form af graviditet. Det var på grund af graviditeten mere synligt, når kvinder begik hor og dermed sværere at skjule for omgivelserne. Når en mand begik hor, blev det kun afsløret, hvis han blev udlagt som barnefader. Hvis en kvinde fødte et uægte barn i sit ægteskab, ville det blive forsørget af hendes mand, mens en mands uægte børn på ingen måde tilfaldt hans hustru.²² Derfor så man strengere på kvindens ægteskabsbrud end på mandens.

I retssalen skulle ægtefællens hor bevises med faste vidnesbyrd, uanset om den anklagede erklærede sig skyldig eller ej. Det var derfor ikke nok, at en person tilstod, der var behov for klare og tydelige vidnesbyrd, som skulle bekræftes med ed. Det er småt med vidneafhøringer i horsagerne. I en af de tre sager fra Lolland-Falster findes et kort referat af vidneudsagnene. I den anden af disse tre sager må den anklagede hustru vidne imod sig selv. Den sidste sag benytter sig udelukkende af attester fra lokale myndighedspersoner i bevisførelsen. Der var således stor forskel på, hvordan man håndterede bevisførelsen i horsagerne. Et skriftligt vidne med ed skulle dog agtes lige så højt, som hvis vidnet havde været til stede i retssalen.²³

Selv om den anklagede ved troværdige vidnesbyrd blev fundet skyldig i hor, kunne skilsmissem dog endnu ikke afsiges, før både sagsøgerens og den anklagedes forhold var blevet undersøgt. Sagsøgeren skulle udspørges, om vedkommende var uden skyld i brøden, og præsten og øvrigheden skulle bevidne sagsøgerens egen uskyld. Dette skete ud fra en idé om, at den, der ikke selv var

ren, ikke skulle kunne vrage en anden på grund af urenhed. Selv om sagsøgeren på denne måde havde bevist sin uskyld, var det stadig nødvendigt at se på den anklagedes forhold, da denne måske kunne anføre beskyldninger mod anklageren, som betød, at skilsmissen kunne forhindres.²⁴

Som nævnt forspildte en mand sin tiltaleret mod sin hustru, hvis han søgte seng med hende vel vidende, at hun havde begået hor. Herom skriver Else Christense i sit skriftlige vidnesbyrd i retssagen mod sin mand Hans Andersen Skeel: *»Om jeg endskønt efter min hjemkomst har søgt seng med ham, så kan jeg derved ikke have forbrudt min tiltale til ham, siden jeg herom ikke har været vidende«*. Hvis de havde forsonet sig, kunne det have forhindret skilsmissen. Det var således vigtigt at slå fast over for domstolen, at man på ingen måde havde forsonet sig med sin utro ægtefælle og derved forspildt sin tiltaleret.²⁵

Først når alle disse ting var taget i betragtning, kunne dommeren, hvis forlig ikke var muligt, afsige skilsmisshed og stille den uskyldige frit til at gifte sig igen. Hvad angik den skyldige part, var det dog ikke umuligt, at han eller hun engang i fremtiden kunne få lov at gifte sig igen. Vedkommende skulle, i løbet af en nærmere fastsat tid, kunne dokumentere, at han gjorde bod. Desuden måtte han ikke gifte sig med den, han havde *»besmittet med hor«*, og samtidig måtte han bosætte sig et sted, hvor hans *»skændsel ikke var kendt«*.²⁶

Skilsmissesagen mellem Peder Olsen Smed og Barbara Lauridsdatter

Den 19. maj 1723 afholdtes møde ved Tamperretten for Lollands og Falsters Stiftamt på Aalholm Slot. Tømrer Peder Olsen Smed fra landsbyen Stokkemarke på Lolland havde stævnet sin hustru Barbara Lauridsdatter for hor, da hun havde født et barn efter i tre år at have afholdt sig fra seksuelt samkvem med ham. Han lagde stor vægt på dette i sit skriftlige vidnesbyrd for at forsikre retten om, at han ikke var far til barnet, samt at han ikke havde forspildt sin tiltaleret mod sin hustru. Barbara Lauridsdatter indrømmede sin brøde, men forklarede til dels sit *»forfald«* med, at Peder Olsen Smed havde afholdt sig seksuelt fra hende. Der var altså stor uenighed om hvem, der havde undgået hvem, og derved ikke opfyldt sine ægteskabelige forpligtelser.

Som bevis for sit gode liv og levned fremførte Peder Olsen Smed et skudsmål fra mændene i Stokkemarke by, hvor parret var bosat. De beskrev ham i rosende vendinger som en ærlig dannemand, en god kristen og en tjenstvillig nabo. Sognepræsten skrev om parrets ægteskab i en attest fra 1721, at *»deres forhold mod andre har været bedre end mod dem selv indbyrdes«*. To år senere attesterede sognepræsten, at Barbara Lauridsdatter havde fået døbt et barn i Stokkemarke kirke i februar måned 1723. Over dåben havde hun udlagt en underofficer som barnefader, hvilket naturligvis var et vigtigt bevis for hendes utroskab.

Efter bevisførelsen ville retten høre nærmere om årsagen til parrets manglende ægteskabelige omgang, hvortil Barbara Lauridsdatter svarede, at hendes mand havde solgt deres gods og gård i Stokkemarke, så hun var nødsaget til at flytte hjem til sine forældre. Det må være underforstået, at parrets seksuelle samkvem ophørte på grund af dette. Herefter mødte Barbara Lauridsdatter formentlig den underofficer, der var far til hendes barn. Peder Olsen Smed vedkendte at have solgt gården, men at han havde tilbudt hende at følge med ham til en anden by, hvilket hun afslog. Herefter begærede begge parter dom i sagen.

Det er lidt uklart, hvad der egentlig er sket mellem de to ægtefæller. Parrets ægteskab beskrives som højst problematisk, og Barbara Lauridsdatters utroskab var sandsynligvis en konsekvens af et dårligt og utilfredsstillende ægteskab. Ved domfældelsen blev der fra rettens side lagt vægt på, at der i kraft af det uægte barn forelå tydeligt bevis for Barbara Lauridsdatters utroskab, og Peder Olsen Smed fik tilladelse til at gifte sig på ny. Spørgsmålet om det manglende seksuelle samkvem i ægteskabet fik tilsyneladende ingen betydning for dommen.²⁷

Andre tilfælde af hor

Utroskab blev dog også opdaget på andre måder end ved graviditet. I Else Christenses sag fra 1727 blev ægtemanden taget på fersk gerning med »*et løst kvinde menneske i sengen*«. I eksemplet her er der således vidner til utugten, og der gives skilsmisedom på baggrund af, at manden ikke har formået »*at holde egen ægteseng ubesmattet*« og derved har forbrudt sit ægteskab med Else. Mange tilfælde af hor endte givetvis ikke i retssalene. Og hvis de gjorde, var det for at straffe den skyldige med bøder og kirketugt. Skilsmisse synes at have været den sidste udvej. Hvis ægteskabet ellers var tilfredsstillende, valgte den uskyldige oftere at tilgive den skyldige, da det havde store menneskelige og økonomiske omkostninger for familien at blive skilt. I flere af skilsmissegangerne har ægtefællernes forhold til hinanden længe været dårligt, og de har levet sammen i kiv og strid.²⁸

I sagen mellem Hendrich Christensen og hans hustru Kirsten Christensdatter var han rejst bort for at blive musketer i København og havde efterladt sin hustru hos sin bror, hvilket ikke passede hende. Ifølge sognepræstens attest havde parret haft et godt samliv, mens de levede sammen. Først da de skulle leve adskilt, gik det galt, og Kirsten Christensdatter blev gravid med en anden mand. I dette tilfælde var det tilsyneladende adskillelsen, der førte til hor og dermed skilsmisse.²⁹

Figur 2. Kongelig approberet tegning af officer af Husarregimentet. Rigsarkivet, kgl. resolution 563/1774. Foto: Statens Forsvarshistoriske Museum.

I sagen mellem Peder Olsen Smed og Barbara Lauridsdatter i 1723 skete utugten også først efter parternes adskillelse. Det samme hos Else Christense, som på grund af hustruvold havde været væk fra sit hjem og efterfølgende fandt ud af, at hendes mand havde begået hor i hendes fravær. Dette kan der findes flere forklaringer på. Enten følte den efterladte ægtefælle sig ensom på grund af adskillelsen, som kunne være opstået på grund af problemer i ægteskabet, eller også var det lettere at begå hor i ægtefællens fravær. En anden forklaring kan være, at det var lettere at påvise hor, hvis hustruen blev gravid i sin mands fravær, og der således ikke havde været noget ægteskabeligt samliv, end hvis hun blev gravid, mens parret stadig boede sammen. Boede parret sammen, kunne det være vanskeligt at vide, hvem der var far til barnet. Hor blev først og fremmest afsløret på grund af konkrete beviser som graviditet. Hertil kommer tilfælde, hvor den utro ægtefælle blev taget på fersk gerning.

Desertion

Desertion var den mest almindelige årsag til skilsmisse i 1700-tallet. Syv af de ti retssager i undersøgelsen handler om desertion. Undersøgelser fra Norge viser, at mere end 75 % af skilsmisserne havde desertion som årsag. Alle de syv desertionssager fra Lolland-Falster var initieret af kvinder, der var blevet forladt af deres mænd. Det var således oftest mænd, der deserterede, hvilket også understøttes af den norske undersøgelse, hvor 80 % af sagerne var initieret af kvinder.³⁰ Det er opsigtsvækkende, hvor ofte soldater optrådte i desertionssagerne. Der indikeres her en mulig sammenhæng mellem soldatererhvervet og dårlige ægteskaber.

Den økonomiske situation i skilsmissesagerne lader til at have været værst i desertionssagerne. Den efterladte hustru skulle ifølge lovgivningen vente tre år, før hun kunne lægge sag an mod sin mand. Formålet var at give en deserteret ægtemand mulighed for at fortryde sin brøde og vende tilbage til sin hustru. I mellemtiden manglede hustruen og børnene imidlertid forsørgelse og risikerede at blive forarmede. Når tiden endelig kom til, at hun måtte stævne sin mand, kunne de økonomiske ressourcer være blevet så små, at hun måtte søge om økonomisk hjælp for at føre sag. Således ser vi også i tre af de syv desertionssager, at de efterladte hustruer har ansøgt kongen om fri proces til at føre skilsmissesag mod deres ægtefæller.³¹

I desertionssagerne var det vigtigt for de efterladte ægtefæller, at de kunne dokumentere at have ført et ærligt og kristeligt levned i den tid, deres ægtefælle havde været forsvundet. Kunne de ikke det, var chancen for skilsmisse i princippet mindre. Birthe Madsdatters skilsmissesag fra 1786 viser dog, at det var en vurderingssag, om man opnåede skilsmisse. Birthe Madsdatter fik tildelt fri proces til at føre skilsmissesag mod sin mand, der havde været forsvundet i syv år. Før sagen startede, fødte hun et dødfødt uægte barn. Alligevel fik hun ret til at få skilsmisse, eftersom hun havde søgt om fri proces allerede før, hun blev gravid, og fordi hun søgte om benådning for sin utroskab. Desuden fik hun lov at gifte sig igen, dog i henhold til lovgivningen, ikke med den mand, hun havde begået hor med, selv om de begge ønskede ægteskab. Det var således bedre at lade Birthe Madsdatter gifte sig igen, end at straffe hendes utroskab ved at nægte hende et nyt ægteskab, da konsekvensen givetvis var, at hun ville føre et utugtigt liv. Tamperretsdommerne valgte at tilgive en forseelse som denne, hvis utugten først, som i dette tilfælde, var sket efter de påbudte tre års ventetid.³² En uplettet vandelsattest var altså ikke altid afgørende for, hvorvidt man i praksis kunne opnå skilsmisedom, men i langt de fleste tilfælde. Der må i samfundet have eksisteret en forståelse for, at en efterladt ægtefælle kunne risikere at falde i utugt. Hensynet til kvindens sjælefred og den offentlige forargelse, et udenomsægteskabeligt forhold kunne medføre, talte altså også

med, når sagerne skulle bedømmes. På denne måde forsøgte myndighederne at holde seksualiteten inden for ægteskabets rammer.

I desertionssager fik den bortrømte altid beskikket en prokurator til at føre sagen for ham/hende *in absentia*. Den anklagede havde seks uger til at indfinde sig, og stævningen skulle forkyndes offentligt tre gange, så den bortrømte havde mulighed for at møde op. Kildematerialet viser en stor grundighed med overholdelse af tidsfristerne, og sager udsættes ofte indtil flere gange for at sikre, at tidsfristerne var blevet overholdt. Stævningen blev læst op på den tiltaltes sidst kendte opholdssted, og stævningsmændene mødte herefter op til retssagen for at bevidne, at stævningen var blevet forkyndt på rette tid og sted. I alle de syv desertionssager udeblev de indstævnedes ægtemand fra retssagen, og de beskikkede forsvarere førte så sagen på deres vegne.³³

Skilsmisssagen mellem Marie Carlsdatter og Hans Jørgensen

Skilsmisssagen mellem Marie Carlsdatter fra landsbyen Vindeby på Lolland og hendes bortrømte mand, husar Hans Jørgensen, tog sin begyndelse i foråret 1797. Grundet Marie Carlsdatters fattigdom ansøgte hendes forsvarer, prokurator Berntzen, kongen om økonomisk hjælp til at føre retssagen. Den efterladte hustru var temmelig forarmet efter sin mands desertion og fik bevilget al den økonomiske hjælp til retssagen, det var muligt for hende at få. Da alt det økonomiske var på plads, fortsatte Berntzen arbejdet med at skaffe vandelsattester og afhøre vidner. Den bortrømte ægtemand Hans Jørgensen fik, som det var normal praksis i desertionssager, beskikket en defensor, prokurator Tugs, som skulle føre sagen på hans vegne. Den 5. december afholdtes så, efter tre måneders udsættelse, omsider retsmøde i Nørre Herreds Ret på Lolland, hvortil den indstævnedes Hans Jørgensen, Marie Carlsdatter samt flere vidner var indkaldt. Hans Jørgensen mødte dog ikke op.³⁴ Vidneafhøringerne foregik dermed ved en anden retsinstant end tamperretten. Det kan der være flere praktiske grunde til. Nørre Herreds Ret holdt flere retsmøder end tamperretten, som kun mødtes fire gange om året. Desuden sparede det tid i tamperretten, at vidneafhøringerne foregik et andet sted.³⁵ Generelt ser det ikke ud til, at tamperretten selv foretog reelle vidneafhøringer. Den nøjedes med at tage stilling til de fremlagte beviser, hvilket lå helt i tråd med den akkusatoriske procesform.

Prokuratoren måtte selv vælge, om han ville lade vidnerne tale frit eller stille dem spørgsmål. Blot måtte han ikke stille ledende spørgsmål. Svarene skulle indføres i protokollen og herefter godkendes af vidnet. Berntzens spørgsmål havde tydeligvis til formål at redegøre for Marie Carlsdatters godeandel og dermed få hævet over enhver tvivl, at hun ikke havde været årsag til sin

mands forsvinden, samt at fremhæve Hans Jørgensens dårlige opførsel, både før og efter han forlod sin hustru. Især lægges der vægt på hans forkærlighed for fremmede fruentimmere, hvilket indirekte var en anklage for hor. Vidnerne blev forhørt hver for sig, som loven krævede det, så de ikke kunne afstemme deres vidneudsagn efter hinanden. Der var imidlertid god overensstemmelse mellem de syv vidneforklaringer. Vidnerne beskrev Hans Jørgensen som en omstrefjende skørtejæger. Han var således et par år efter sin forsvinden vendt tilbage til egnen »*havende et fremmed fruentimmer med sig, som han foregav at være hans kone*«. Det blev bevidnet, at Hans Jørgensen og det fremmede fruentimmer »*lå i en seng sammen*«. Det sidste vidne forklarede nøje, at »*dette fruentimmer ikke var Marie Carlsdatter*«. Desuden levede Hans Jørgensen ifølge nogle af vidnerne et udsvævende liv allerede før sin desertion. Marie Carlsdatter fik et udmærket skudsmål fra vidnerne. Der tegnes her et billede af en kvinde, der på trods af sin mands desertion har opført sig upåklageligt og forsøgt at forsørge sig selv på bedste måde. Sagen var dermed kridtet skarpt op. Også Marie Carlsdatter blev til sidst afhørt og aflagde efter herredsfogedens ønske ed på, at hun hverken vidste, hvor hendes mand var, eller havde givet årsag til hans desertion.³⁶

Selve tamperretssagen indledtes den 20. december 1797 med begrundelse i Hans Jørgensens »*desertion og andre utilbørlige forhold mod sin kone*«. De »*utilbørlige forhold*« må henvise til Hans Jørgensens omgang med fremmede kvinder. Til stede var blandt andre Marie Carlsdatter og prokurator Berntzen. Prokurator Tugs var tilsyneladende blevet forhindret, så hverken den tiltalte eller forsvareren mødte op til retsmødet! Tugs sendte i stedet et skriftligt indlæg på baggrund af tingsvidneudsagnene fra Nørre Herreds Ret. Her erklærede han, at hans klient Hans Jørgensen var undvejet for fem år siden, samt at hans kone Marie Carlsdatter ikke havde givet nogen anledning dertil. Det var dermed ikke lykkedes Tugs at stable et egentligt forsvar for sin klient på benene.

Berntzen fandt det bevist, at Hans Jørgensen havde forladt Marie Carlsdatter, samt at han efter to års forløb havde været i landet og søgt seng med et fremmed fruentimmer, som han påstod, var hans hustru. Desuden fandt han det bevist, at Marie Carlsdatter havde levet et kristeligt og anstændigt liv. Dels gennem vidneudsagnene og dels på grund af hendes sognepræsts positive vandedsattest. Berntzen lagde således stor vægt på Hans Jørgensens formodede utroskab og Marie Carlsdatters gode vandel, to ting, som Tugs helt udelod på trods af flere vidneudsagn. Det centrale er dog, at de begge fandt Hans Jørgensens desertion bevist samt frikendte Marie Carlsdatter for at have været årsag til desertionen.

Tugs overlod det til rettens afgørelse, hvorvidt skilsmisse skulle finde sted, mens Berntzen erklærede, at Hans Jørgensen havde »*gjort sig skyldig i desertio malitiosa*« (ondsindet desertion), og at Marie Carlsdatter dermed var beretti-

get til at søge om skilsmisse. Han indstillede til retten, at ægteskabet skulle opløses, samt at Marie Carlsdatter som den uskyldige part kunne få lov at indgå nyt ægteskab. Eftersom sagen var stillet så skarpt op, og der ikke blandt hverken anklager eller forsvarer var tvivl om Hans Jørgensens skyld, blev dette formentlig rettens afgørelse. Tamperretsprotokollen er imidlertid beskadiget, så det har desværre ikke været muligt at fremfinde den endelige dom.³⁷

Bortløbne soldater

Påfaldende mange soldater optræder i kildematerialet fra Tamperretten i Lolland-Falsters Stiftamt. I syv ud af de ti retssager er ægtemændene ansat ved militæret, og i seks af de syv desertionssager drejer det sig om bortløbne soldaterægtemænd. Der er altså tilsyneladende en sammenhæng mellem soldaterhvervet og det høje antal af desertionssager.

Samme år som Danske Lov trådte i kraft, kom også en ny militærlovgivning til, nemlig Christian 5.s Krigsartikelbrev af 9. marts 1683, som var den første samlede lov for militæret. Foruden de rent militære forhold omhandler Krigsartikelbrevet også de borgerligt-militære forbrydelser, som i mange henseender svarer til Danske Lovs 6. bog *Om misgerninger*. Ser man nærmere på ægteskabslovgivningen, finder man dog klare begrænsninger. For eksempel var det kun tilladt omkring en tredjedel af soldaterne i et regiment at gifte sig. Man havde fra myndighedernes side en forestilling om, at gifte soldater ikke i samme grad som ugifte ville udvise mod og dødsforagt i krig, når de havde kone og børns forsørgelse derhjemme at tænke på. Samtidig gav soldaterfamilierne også myndighederne ekstraudgifter i form af indkvartering og underhold.³⁸

Det var svært at forestille sig et ægteskab uden husstand. Hvis soldaternes lønninger ikke var høje nok til at brødføde dem selv, var det næsten umuligt for dem at skabe en familie og et hushold. De syv soldaterægtemænd, vi har at gøre med her, havde generelt en lav rang i militæret såsom musketer, matros eller landsoldat og var formentlig ret dårligt aflønnet. Der er altså en tendens til, at det er soldater af lav rang, der figurerer i skilsmissesagerne. Samtidig var de måske blevet budt nogle usle vilkår i militæret med manglende løn, mad eller tøj, hvilket måske har givet dem incitament til at stikke af.

Hvis en soldat deserterede fra militæret, var han ifølge loven sikker på livsvarigt fængsel og korporlig afstraffelse eller dødsstraf og kunne derfor aldrig vende hjem igen. Konsekvensen var derfor, at han også måtte forlade sin hustru og sin familie. Antallet af forordninger omhandlende desertion gennem perioden peger på, at desertion var et ganske stort problem for militæret. De forladede soldaterhustruer havde formentlig store problemer med at klare sig økonomisk. I tre af de syv lolland-falsterske sager om desertion fra ægteskabet søgte og fik den efterladte hustru fri proces til retssagen.³⁹

Soldaterlivet krævede ofte, at manden var væk fra hjemmet i længere tid ad gangen, hvilket kunne skabe grobund for ægteskabelige problemer. Man kan for eksempel forestille sig musketer Hendrich Christensens forbløffelse, da han vendte hjem til sin hustru Kirsten Christensdatter efter i længere tid at have ligget i garnison i København og opdagede, at hun havde født et barn, mens han var væk. Ifølge sognepræstens attest i retssagen havde han »*slet intet ondt eller utilbørligt*«⁴⁰ hørt om parret, mens de boede sammen. Først efter Hendrichs afrejse havde hun »*med sin utugt og letfærdighed givet ham årsag til skilsmisse*«. Det kunne være svært at få et ægteskab til at fungere, hvis man ikke boede sammen til daglig. Man kan således forestille sig, at soldaterægteskaberne var skrøbelige, og at der var flere skilsmisser her end i andre faggrupper. Dels på grund af adskillelsen, dels på grund af familiernes ringe økonomi grundet soldaternes elendige lønforhold. En undersøgelse fra Sverige i 1700-tallet viser, at hele 80 % af de gifte kvinder, der blev anklaget for hor, var soldaterkoner. De havde ikke hørt fra deres mænd i flere år, var trætte af at leve alene eller formodede, at deres ægtemænd var døde.⁴⁰

Der kan altså have været flere forskellige årsager til soldaterægtemændenes desertion fra både militær og ægteskab. Dels de dårlige forhold i militæret, dels en flugt fra et dårligt ægteskab og dels problemerne med at forsørge kone og børn med en ringe soldaterløn.

Økonomi

Hverken Ægteskabsordinansen eller Danske Lov indeholder love om de konkrete retsvirkninger af en skilsmisse, eller hvilken status en fraskilt kvinde havde i samfundet. Eftersom retten altså ikke tog stilling til de praktiske konsekvenser af skilsmissen, findes heller ikke i tamperretssagerne mange oplysninger om den økonomiske del af skilsmissen. Tamperretten nøjedes med at afgøre, om der ifølge loven var grundlag for skilsmisse og vurderede hermed udelukkende sagen på et moralsk/juridisk plan og beskæftigede sig således ikke med det praktiske aspekt, hvilket afspejler, at det i høj grad var en gejstlig domstol frem for en verdslig.

Den mangelfulde lovgivning bevirkede, at man i Danmark og Norge henholdt sig til sædvaneretten, hvilket betød, at den skyldige i skilsmissen blandt andet havde forbrudt sin andel af parrets fælles formue. Selve bodelingen og spørgsmålet om børnenes forsørgelse blev formodentlig afgjort af en lokal foged eller ved Skifteretten.⁴¹

Men hvordan ernærede kvinden sig, når manden var deserteret eller ikke bidrog til forsørgelsen? I et eksempel fra 1727 skrev Else Christense i sit skriftlige vidnesbyrd, at hendes mand Hans Andersen Skeel »*ikke efter en mands og faders pligt har stræbt at forsørge mig og sine børn*«. Else havde i stedet tjent til

livets ophold for sig selv og sine børn ved syning og »*gode venners tilskud*«. Den stærkt forarmede Maria Carlsdatter måtte i sin mands fravær ernære sig som tjenestetyende i sin venindes hus. Et tredje eksempel fra 1797 viser, hvordan en forladt hustru ligefrem har måttet optage gæld for at forsørge sig selv og sine børn. Kvinden har i mandens fravær, eller hvis han ikke i nævneværdig grad bidrog til husholdningen, således måttet arbejde hårdt for at forsørge sig selv og sine børn. Almindeligvis bidrog hustruen til husholdningen, men manden betragtedes som hovedforsørger, hvilket bekræftes af det store antal af mænd, der efter en skilsmisse skulle betale underholdsbidrag til konen og børnene.⁴²

I desertionssagerne havde kvinden været alene, ofte i en længere årrække, og var således eneforsørger i det tidsrum. Derfor var de måske mere fattige og forarmede, når de skulle rejse en skilsmissesag, end tilfældet var i horsagerne, hvilket forklarer de mange ansøgninger om fri proces.

Eftersom mandens retsstilling ikke afhang af hans civilstand, kan det være interessant at se på, hvordan kvindens retsstilling var efter en skilsmisse. Blev fraskilte kvinder betragtet som myndige personer på lige fod med enker eller som andre ugifte kvinder, der betragtedes som umyndige og var afhængige af værger? På dette punkt giver hverken Ægteskabsordinansen eller Danske Lov nogen retningslinjer. Først i 1790'erne blev det slået fast, at fraskilte kvinder skulle betragtes som enker og selv have lov at råde over deres gods. Samtidig kunne de i lighed med enkerne få tilladelse til at fortsætte deres tidligere ægtefælles næringsvej.⁴³ Dette peger hen imod spørgsmålet, om ægteskabet var en økonomisk nødvendighed i 1700-tallet. I den sammenhæng er det nærliggende at sammenligne enkesituationen og den fraskilte kvindes situation på det økonomiske plan. I begge tilfælde stod kvinden uden ægtefælle, samtidig med at der eventuelt var børn, der skulle forsørges. Dette var et alvorligt problem, som gav sig udtryk både i lovgivningen, og i hvor hurtigt en enke giftede sig igen efter ægtefællens død. Ser man på befolkningen fordelt efter civilstand, er der stort set fravær af enker op til 50-års alderen, hvilket tyder på, at folk giftede sig igen efter ægtefællens død. Samtidig findes der kun få ugifte i 30-40-års alderen. Dette vidner om et praktisk/økonomisk behov for ægteskabet som institution.⁴⁴

Retssagens beviser set i et kønsperspektiv

Gennem en analyse af tamperretssagernes beviser vil jeg i dette og de følgende afsnit klarlægge hvilke kønsmæssige idealer og forventninger til ægteskabet, der eksisterede i samfundet. De gældende normer synliggøres tydeligst, når de bliver overtrådt. Gennem overtrædelsen fremkommer normer, som måske ellers ikke kommer til udtryk.⁴⁵ Skilsmissesagerne repræsenterer således et brud med disse normer. Eftersom lovgivningen på området baserede sig på et

kirkeligt grundlag, vil jeg i første omgang undersøge, i hvor høj grad skilsmisseggrundene fra tamperretssagerne læner sig op ad de kønsideal, der findes i Luthers ægteskabssyn.

De kvindelige dyder handler hos Luther om gudfrygtighed, ægteskabelig kærlighed og flid. Kvindens dyder blev forbundet med kirke og husholdning, mens mandens dyder i højere grad blev forbundet med samfundet. De mandlige dyder handler også om flid, i betydningen arbejdsomhed i uddannelse og i statens tjeneste. Kvindens flid var koblet til fromhed og familieliv.⁴⁶

Parternes personlige vidnesbyrd er særdeles brugbare, hvis man ønsker at undersøge de implicerede parter nærmere ud fra et kønsmæssigt perspektiv. De skriftlige vidnesbyrd er ægtefællernes egne personlige beskrivelser af deres ægteskabelige problemer, sig selv og ikke mindst modparten. Gennem disse kilder kan man få en fornemmelse af, hvem de implicerede parter var, og hvordan de beskrev sig selv og hinanden. Man må dog tage forbehold for, at de skriftlige vidnesbyrd må være skrevet på baggrund af taktiske hensyn og derfor er mere eller mindre tendentiøse.

I de skriftlige vidnesbyrd kan man blandt andet uddrage noget om, hvilke forventninger man i 1700-tallet havde til sin ægtefælle, og hvorledes disse forventninger bristede. Det har kun været muligt at medtage eksempler fra horsagerne, eftersom der tilsyneladende ikke brugtes skriftlige vidnesbyrd i desertionssagerne. Omvendt findes der mange attester i desertionssagerne. Heriblandt er vandelsattesterne, som blev skrevet af sognepræsterne, særligt interessante. De repræsenterer nogle fælles og kønsspecifikke idealer, mens de skriftlige vidnesbyrd repræsenterer et brud på disse idealer.

Kærlighed og sex

Grundlæggende var forventningerne til en ægtefælle fælles for begge køn. Man forventede, at mand og kone skulle være hinanden til bistand i medgang og modgang, samt at ægteskabet byggede på et gensidigt kærlighedsforhold.⁴⁷ Kærligheden var således nødvendig for at sikre et lykkeligt ægteskab. Der tales dog sjældent om kærlighed i tamperretssagerne, eftersom en følelsesmæssig konflikt ikke var tilstrækkelig for at føre en skilsmisseg. Derfor var der ingen grund til at tale om sit følelsesliv.

Eftersom de skriftlige vidnesbyrd alle stammer fra horsager, er det centrale tema her ægtefællens utroskab samt de uægte børn, der var bevist for utroskaben. Unddragelse af seksuelt samkvem var ofte gået forud for selve utroskaben. Det seksuelle forhold i ægteskabet var ifølge Luther en ægteskabelig pligt, hvilket nogle af parterne gjorde opmærksom på i deres vidnesbyrd. I de fleste tilfælde indrømmede og angrede den anklagede at have begået hor. Alligevel holdt de sig ikke tilbage for at give deres ægtefælle en del af skylden for

utroskaben, såfremt han/hun ikke havde varetaget sine seksuelle forpligtelser i ægteskabet.⁴⁸

På trods af Luthers fokus på vigtigheden af børn i ægteskabet blev ingen tilsyneladende skilt på grund af ufrugtbarhed eller impotens. Dette tyder på, at hensigten med ægteskabet var gensidig kærlighed, og at seksualiteten også havde andre formål end det at få børn.⁴⁹

Religion

Luther lagde vægt på, at det var en alvorlig sag at forhindre sin ægtefælle i at leve på kristen vis. At religionen havde stor betydning, ses også tydeligt i tamperretssagerne, selv om jeg dog ikke har fundet eksempler på, at ægtefæller direkte forhindrede hinanden i at leve på kristen vis. Eftersom vandelsattesterne blev skrevet af sognepræsterne, blev personens religiøsitet i høj grad taget i betragtning. At vedkommende »har ført et kristeligt og anstændigt levned«, er tydeligvis det centrale element i disse attester.⁵⁰ Formuleringen dækker formentlig blandt andet over, at personen har levet op til tidens religiøse normer og skikke, men også at vedkommende har omgået sine medmennesker fredeligt og næstekærligt.

Beskyldninger for ukristelighed forekom ofte mellem ægtefællerne. Dette understreger, at tamperretten i høj grad var en gejstlig retsinstans. Anklagen rettedes både mod sagsøgeren og den indstævnedede og benyttedes tilsyneladende ligeligt af begge køn. Det er fortrinsvis de ydre tegn på manglende respekt for kirken og troen, der sigtes til, hovedsageligt i forbindelse med kirkegang. Hvorvidt ukristelighed var et vægtigt argument i en skilsmisssag er imidlertid svært at sige. Umiddelbart fik disse beskyldninger ikke den store betydning for selve domsafsigelsen, og de nævnes ikke i forbindelse med overvejelserne bag skilsmisdedommene.⁵¹

Køn

De skriftlige vidnesbyrd indeholder generelt ikke mange kønsspecifikke beskyldninger, men nogle enkelte træk omkring forsørgelse, arbejdsomhed og kristelighed kan drages frem. Else Christense beskyldte sin mand for at være drikfældig og for ikke forsørge familien. Hermed havde han ikke forholdt sig som en sand kristen, da den kristne pligt her blev sat i forbindelse med mandens forsørgerpligt.⁵²

I retsprotokollerne dækkede begrebet tyranni over psykisk såvel som fysisk vold i ægteskabet. I praksis drejede det sig oftest om ensidig vold fra mandens side. Det var altså i høj grad mænd, der betegnedes som tyranner. Else Christense beskrev sit ægteskab med Hans Andersen Skeel som et voldeligt forhold med dødstrusler. Hun havde flere gange set sig nødsaget til at forlade huset for

at »undfly ulykker«, og hun var blevet udsat for »ørefigen og hårgreb«. Desuden truede han hende med sin »skarpladte bøsse«. Desværre for Else Christense var vold ikke en gyldig skilsmissegrund. Tyranni og ukristelig opførsel i ægteskabet straffedes ifølge loven med strafarbejde i et fængsel. 12 år tidligere, i 1715, var Hans Andersen Skeel dog sluppet med et forlig, da han overfor retten havde lovet »at ville leve kirkelig og forligelig« med Else Christense.⁵³

Idealerne for mænd var gennemsyret af kristne normer. Desuden sættes idealer som retsind og ærlighed i højsædet. Samtidig var mandighed og tap- perhed vigtige egenskaber. Endelig var mandens arbejdsomhed og lokale anerkendelse af stor betydning.

De idealer, som i vandelsattesterne forbindes med kvinder, har at gøre med generelt god opførsel (herunder ærbarhed), kristelighed, børneopdragelse og evnen til at bidrage til familiens forsørgelse. Kildematerialet tillader desværre ikke en nøjere granskning af de beskyldninger, mænd fremsatte mod deres hustruer i skilsmissesager, eftersom hovedparten af sagerne er initieret af kvinder, hvis mænd er deserteret og derfor ikke personligt optræder i retssagen.

De bristede forventninger til ægtefællen havde altså mange forskellige årsager. Utroskab var tilsyneladende ofte en konsekvens af et dårligt ægteskab med manglende seksuelt samkvem. Hertil kommer anklagerne om ødselhed, ukristelighed, skænderier, druk og manglende forsørgelse af familien, som formodentlig var gængse problemer. Vold og især dødstrusler, må man formode, var mere sjældne anklager. I domsafsigelsen træder det dog tydeligt frem, at tamperretten lagde mest vægt på de lovbestemte skilsmissegrunde og herunder hørte vold ikke.

Det er tydeligt i de skriftlige vidnesbyrd, hvorledes Luthers tanker om ægteskabet gennemsyrede samfundet og påvirkede befolkningens opfattelse af, hvad et tilfredsstillende ægteskab skulle indeholde, og hvordan ægtefællerne ideelt set skulle forholde sig til hinanden og det omkringliggende samfund. De skriftlige vidnesbyrd kredsede således fortrinsvis om emnerne sex og religion. Tamperretssagerne beskæftigede sig altså fortrinsvis med moralske og religiøse overvejelser omkring ægteskab og skilsmisse.

Konklusion

Kirkens indflydelse på skilsmisseretssagerne var indtil tamperretternes nedlæggelse i 1797 uændret. Den udprægede gejstlige domstol bevilgede udelukkende skilsmisse på grundlag af de lovbestemte årsager, det vil sige på grundlag af Luthers udlægning af Bibelen. Der var hermed god overensstemmelse mellem lovgivning og retspraksis.

Ser man på de formelle juridiske forudsætninger, kvinder og mænd havde for at agere i retslig sammenhæng, var der i netop skilsmissesagerne ingen

kønsmæssige forskelle, idet begge køn havde lige muligheder for at rejse en skilsmisssag. Forskellene skal hermed findes uden for retssalene. Centralt er her min tese om sammenhængen mellem køn og skilsmisseårsag. Sammen med det økonomiske aspekt danner disse faktorer et billede af de sociale forhold, der var bestemmende for den reelle adgang til skilsmisse.

I tamperretssagerne fra den norske undersøgelse var 80 % af sagsøgerne kvinder og kun 20 % mænd. Dette havde tydeligvis sammenhæng med skilsmisseårsagerne. De hyppigst forekommende sager var hor- og desertionssager. Horsagerne udgjorde 25 % og desertionssagerne 75 % af sagerne. 80 % af desertionssagerne var initieret af kvinder, mens op imod to tredjedele af horsagerne var initieret af mænd. På grund af de mange desertionssager figurerede kvinden altså i langt de fleste tilfælde som sagsøger i tamperretten.

De mange desertionssager havde sammenhæng med dårlig økonomi, som spillede ind på skilsmisssagerne på flere områder. Eftersom manden typisk var familiens hovedforsørger, gik det hårdt ud over kvinden, hvis ægtemanden deserterede. Hvis hustruen deserterede, kom hendes mand fortrinsvis til at mangle hende i hus- og omsorgsarbejdet, da kvinden kun i mindre grad bidrog økonomisk til forsørgelsen. Denne arbejdsdeling afspejler tydeligt hvilke forventninger, der var til manden og kvinden i ægteskabet. Disse normer og idealer for ægteskabeligt samliv havde baggrund i det lutherske syn på ægteskabet, som også fremhævede gensidig kærlighed, ægteskabelig seksualitet samt kristendommens store betydning.

I desertionssagerne var økonomien ofte dårlig, og kvinden måtte vente på sin mand i tre til syv år, før hun kunne få skilsmissseddom og ret til at gifte sig igen og dermed blive forsørget. Disse kvinder søgte ofte om fri proces for at kunne føre skilsmisssag, da de på grund af den lange ventetid, før sagen kunne sættes i gang, var blevet skubbet ud i yderligere fattigdom. En situation, som ikke ville ramme en mand i lige så høj grad. Eftersom det hovedsageligt var mænd, der deserterede, var kvinder generelt dårligere stillet økonomisk end mænd, når de skulle rejse skilsmisssag. I horsagerne var der som regel større økonomiske ressourcer til rådighed, og der lå i højere grad andre tillægsårsager end økonomiske bag ønsket om skilsmisse.

Horsager havde ofte deres udspring i længere tids adskillelse mellem ægtefællerne, både fysisk og seksuelt. Den fysiske adskillelse kunne have sammenhæng med mandens erhverv. I syv ud af de ti sager fra Lolland-Falster var ægtemændene soldater og således væk i kortere eller længere tid ad gangen, hvilket forøgede risikoen for hor. I tilfælde af desertion, hvor den efterladte hustru måtte vente flere år for at få skilsmisse, gik det ofte galt. I de fleste af de horsager, jeg har arbejdet med i denne undersøgelse, begik den ene part som regel først hor, efter at parret i længere tid havde afholdt sig fra seksuelt samkvem,

og utugten var ofte en konsekvens af længere tids indbyrdes stridigheder mellem ægtefællerne.

Gennem arbejdet med tamperretssagerne, primært de personlige vidnesbyrd og vandelsattesterne, har jeg løbende fået afdækket sider af hverdagslivet på landet samt konsekvenserne af det tætte naboskab, befolkningen i landsbyerne levede i. Det er muligt at få et meget personligt indblik i de normer, de levede efter, og hermed på hvilket grundlag de bedømte hinanden, når nogen trådte ved siden af. Den sociale kontrol virkede således ikke blot via sognepræsten, men også i høj grad gennem menigheden, som var et fællesskab, det var svært at stå udenfor.

Ægteskaber som i eksemplet med Else Christense endte formentlig kun i sjældne tilfælde i tamperretten. På trods af skænderier, vold og utroskab valgte mange givetvis at blive i ægteskabet af økonomiske årsager. Først hvis den ene part deserterede, blev det tvingende nødvendigt at skaffe sig en skilsmisedom. Skilsmisse var således ikke et særlig udbredt fænomen i 1700-tallets Danmark, og kun relativt få var initiativrige nok til at gennemføre en skilsmisssag.

Noter

1. Sag 11 (se listen over utrykte kilder).
2. Anne Riising, 1978 s. 393-396; Gerda Bonderup, 1987 s. 495; Ane M. Ørsted Schultz, 1993 s. 286.
3. Poul Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle, 1961 bd. 1 s. 45-46, 493-496.
4. DL 1-2-17, Anne Riising, 1978 s. 393-395; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 298.
5. Anne Riising, 1978 s. 400; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 62 og 64.
6. DL 1-4-27 og 7, DL 1-4-1 og 3, DL 1-4-17, 30 og 31; Anne Riising, 1978 s. 397-398.
7. DL 1-4-29, DL 1-6-14; Anne Riising, 1978 s. 397-399.
8. Anne Riising, 1978 s. 408; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 143-144.
9. Anne Riising, 1978 s. 400.
10. Martin Luther s. 29-35; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 49-50; Nina J. Koefoed, 2002 s. 46; Anette Jensen, 2003 s. 30-35; Strange Beck, 1986 s. 193.
11. Anne Riising, 1978 s. 408-409.
12. Sag 1-11; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s.241-242.
13. Nina J. Koefoed, 2002 s. 45.
14. 1. Mosebog 2.24; Nina J. Koefoed, 2003 s. 9; Nina J. Koefoed, 2002 s. 46.
15. DL 3-16-16 art. 9; Anette Jensen, 2003 s. 132-133.
16. DL 3-16-15 art. 1; Nils Hemmingsen, 1987 s. 127; Anette Jensen, 2003 s. 133.

17. DL 3-16-15 art.2; Anette Jensen, 2003 s. 133; Anne Riising, 1978 s. 400-406; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 148.
18. Anette Jensen, 2003 s. 133-134.
19. DL 3-16-15 art. 3; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 54-55.
20. Strange Beck, 1986 s. 193.
21. DL 1-9-6; Anette Jensen, 2003 s. 133-134; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s. 169-171; Anne Riising, 1978 s. 398-399.
22. Sag 1, 2 og 4; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 149; Charles Louis de Secondat de Montesquieu, 1998 bd. 2 s. 173.
23. Sag 1, 2, 4; DL 1-13-4; Nils Hemmingsen, 1987 s. 124,
24. Nils Hemmingsen, 1987 s. 124.
25. Sag 11, 2 og 4; Nils Hemmingsen, 1987 s. 124-126.
26. Nils Hemmingsen, 1987 s. 128-129; Martin Schwartz Lausten, 1997 s. 161-162.
27. Sag 2.
28. Sag 2, 4 og 11; Nina J. Koefoed, 2005 s. 7.
29. Sag 1.
30. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 146.
31. DL 3-16-15 art. 2; Sag 10.
32. Sag 6; DL 3-16-8; Gerda Bonderup, 1987 s. 500.
33. DL 1-4-7; DL 1-4-9; Anne Riising, 1978 s. 398.
34. Sag 10.
35. Forordning af 1. maj 1782, trykt: Jacob Henric Schou, bd. 8, s. 203-207.
36. DL 1-13-8; Forordning af 3. marts 1741, trykt: Jacob Henric Schou, bd. 3; Sag 10.
37. Sag 10.
38. Anna Wowk Andersen, 2004 s. 306, 315-316.
39. Sag 6, 7 og 10; Jacob Henric Schou, 1823 s. 66-68.
40. Sag 1; Eva Österberg og Sølvi Sogner, 2000 s. 191.
41. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 58.
42. Sag 11, 10 og 9; Anette Jensen, 2003 s. 183-184.
43. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 58.
44. Hans Christian Johansen, 1976 s. 90, tabel 8.9; Hanne Marie Johansen, 2001 s. 232-235.
45. Gudrun Andersson, 1998 s. 64-65.
46. Martin Luther s. 31-35; Gudrun Andersson, 1998 s. 58-59.
47. Martin Luther s. 31-35; Anette Jensen, 2003 s. 175.
48. Sag 2 og 4.
49. Hanne Marie Johansen, 2001 s. 264-266.
50. Sag 1, 4, 7 og 10.

51. Sag 2, 4 og 11.
52. Sag 11.
53. Sag 11; DL 6-5-7 og DL 6-5-8.

Litteratur

- Anna Wowk Andersen: "Soldater, sædelighed og ægteskab i Horsens 1750-1775". *Historie*, 2004, 2, s. 302-328.
- Gudrun Andersson: *Tingets kvinnor och män. Genus som norm og strategi under 1600- och 1700-tal*, Uppsala 1998.
- Povl Bagge, Jep Lauesen Frost og Bernt Hjejle: *Højesteret 1691-1961*, bd. 1-2. København 1961.
- Strange Beck: "Ægteskabsret og samfundsudvikling – et perspektiv". Jørgen Graversen (red.), *Familieret*, København 1986, s. 183-206.
- Gerda Bonderup: "Skilsmisser i Århus 1645-1900". *Historie*, nr. 16, 1987 s. 492-518.
- Anette Jensen: *Fra selvfølge til symbol, -ægteskabet i krydsfeltet mellem stat, kirke og befolkning i 1800-tallet*. Upubliceret Ph.d.-afhandling, Syddansk Universitet 2003.
- Hanne Marie Johansen: *Separation og skilsmisse i Norge 1536-1909. En familie- og retshistorisk studie*. Norge 2001.
- Hans Christian Johansen: *Befolkningsudvikling og familiestruktur i det 18. århundrede*. Odense 1976.
- Nina Javette Koefoed: *Besovede kvindfolk og ukærlige barnefædre: køn og ret i dansk ægteskabs- og sædelighedslovgivning i det lange 18. århundrede*. Ph. D.-afhandling, Aarhus Universitet 2003.
- Nina Javette Koefoed: "Synd og forsørgelse. Seksualitet udenfor ægteskab i Danmark 1700-1850". *Den jyske Historiker*, nr. 98-99, 2002, s. 45-66.
- Nina Javette Koefoed: "Utroskab, ægteskab og forsørgelse i 1700-tallets Danmark". *1066. Tidsskrift for Historie*, 35. årgang nr. 2, 2005, s. 3-13.
- Martin Schwartz Lausten: *Kirkehistorie. Grundtræk af Vestens kirkehistorie fra begyndelsen til nutiden*. Århus 1997.
- Charles Louis de Secondat de Montesquieu: *Om lovenes ånd*, bd. 2, Gads Forlag, København, 1998.
- Anne Riising: "Tamperrettens funktion og domspraksis". Peter Kr. Iversen, Knud Prange og Sigurd Rambusch (red.): *Festskrift til Johan Hvidtfeldt*, Tønder 1978, s. 393-412.
- Ane M. Ørsted Schultz: "Tamperretsprotokollerne. Ægteskabsskildringer med mange muligheder". *Fortid og Nutid*, 1993, 4, s. 285-299.
- Eva Österberg og Sølvi Sogner (red.): *People Meet the Law. Control and conflict-handling in the courts*. Oslo 2000.

Trykte kilder

Bibelen, 1992-oversættelsen, Det Danske Bibelselskab 1993.

Christian V: *Kong Christian den Femtes Danske Lov*, udg. V. A. Secher, København 1911. (I noterne forkortet DL)

Nils Hemmingsen: *Vejledning i ægteskabssager 1572*, København 1987.

Martin Luther: *Liden Katekismus med Børnelærdoms Visitats i Almindelighed*. Vejle 1833.

Jacob Henric Schou: *Chronologisk Register over de Kongelige Forordninger og Aabne breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne*, bd. 1-25, København 1795-1850.

Utrykte kilder

Landsarkivet for Sjælland (LAK). Arkivnummer: AB-061.

Arkivskaber: Lolland-Falsters Stiftamt, Tamperretten.

Arkivserie: Tamperretsprotokol 1684-1797.

Tamperretsdokumenter 1694-1797.

Sag 1: Hendrich Christensen vs. Kirsten Christensdatter, 1702.

Sag 2: Peder Olsen Smed vs. Barbara Laursdatter, 1723.

Sag 3: Anna Laursdatter vs. Peder Lund, 1723.

Sag 4: Catarina Maria Hansdatter vs. Hans Pedersen, 1723.

Sag 5: Margrete Pedersdatter vs. Peder Rasmussen Taarsing, 1767.

Sag 6: Birthe Madsdatter vs. Rasmus Tiersen, 1786.

Sag 7: Cathrine Nielsdatter vs. Andreas Christensen, 1790.

Sag 8: Anne Frederichsdatter vs. Jacob Gregorius Maj, 1794.

Sag 9: Anne Sophie Thuge vs. Jørgen Jørgensen, 1797.

Sag 10: Marie Carlsdatter vs. Hans Jørgensen, 1797.

Uddrag:

Sag 11: Else Christense [...] vs. Hans Andersen Skeel, 1727.

Summary

In the 18th century the traditional Biblical attitude to divorce had legal authority. Divorce was therefore exclusively permitted on grounds of adultery, desertion or impotence. The divorce procedures were judged by a mainly ecclesiastical court assembly, the so-called tamperret, which consisted of the members of the cathedral chapter and the king's prefect. The purpose of this article is to make an inquiry into a selection of divorce cases from diocese of Lolland-Falster in order to investigate the connection between legislation and practice with emphasis on the differences between the legal rights and conditions of men and women in divorce cases. Formally, women and men had equal legal rights in divorce cases. The present analysis of divorce cases from the period,

however, shows that gender, i.e. social and economic differences between the sexes, influenced the causes and forms of divorce. The most frequent causes of divorce were adultery and desertion. According to an examination of Norwegian tamperret cases, desertion accounted for 75% of all divorce cases, and the sample from Lolland-Falster investigated in the present article indicates that roughly the same figure applied in Denmark. Since it was usually the husband, the family's main provider, who deserted, many of the abandoned women were left in dire economic straits. Women were, on the whole, worse off economically than men when they finally, after three to seven years of waiting depending on the circumstances, were allowed to mount a divorce case. Women were also more susceptible, because of the visible effects of pregnancy, to accusations of adultery. Adultery, which accounted for three out of ten of the Lolland-Falster divorce cases, was often the result of extended physical or sexual separation of husband and wife. In most divorce cases, the wife was the plaintiff. The predominance of female plaintiffs was connected to the huge number of desertion cases since it was usually men who abandoned the family. In many cases, desertion from wife and children was connected to desertion from the military and escaped soldiers therefore figure prominently as defendants in absentia in the tamperret records from Lolland and Falster. In conclusion, although women and men had the same formal rights to divorce according to the law, there were in practice significant social and economic differences regarding real opportunities of women and men.

Forfatterpræsentation

Kirstine Aasbjerg Andersen, født 1980, uddannet som cand.mag. i historie og religionsvidenskab fra Aarhus Universitet. Artiklen er baseret på hendes speciale *I løvens hule eller leopardens bolig? – en retshistorisk undersøgelse af skilsmisseprocesser i 1700-tallets Danmark set i et kønsperspektiv*, 2009. Kirstine Aasbjerg Andersen er ansat som AC-Fuldmægtig hos Studievalg Nordjylland.